

ТЕМА №7 СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАРОДУ

Причини голоду 1946–1947 рр.

У повоєнний період виняткове значення для всього населення України мав стан сільського господарства. Початок відбудовчого періоду співпав з голодом 1946–1947 рр., що особливо ускладнило відновлення економічного життя. Ці роки для центральних та південних областей України виявились несприятливими: посуха, неврожай і як результат – недорід.

Зокрема, перша повоєнна зима 1945-46 рр. у багатьох районах України виявилася малосніжною. Не зійшло 20,0 % посівних площ. Чекали весняних дощів, а їх не було. Замість них прийшла посуха – найжорстокіша за кілька останніх десятиліть. Наприкінці весни 1946 р. територія, охоплена посухою, була навіть більшою, ніж у 1921 р. Влітку температура повітря в південних областях України досягала 50 і навіть більше градусів. Лише у західних і північно-східних областях України погодні умови були відносно сприятливими. В цілому, валовий збір зернових культур у 1946 р. виявився у три рази нижчий, ніж у 1940 році. Не вродили і овочі. Критична ситуація склалася в тваринництві.

Але не це було визначальним: головна причина голоду полягала в позиції держави, яка не вжила заходів, аби запобігти трагедії. Обставини 1946–1947 рр. (з точки зору позиції держави) були аналогічними тим, що мали місце в 1932–1933 рр., тобто в роки голодомору в Україні. Трагедія повторювалася... Союзний уряд поставив Україні завищений план хлібозаготівель – 340 млн. пудів. Влітку план був збільшений до 362 млн. пудів. Хлібозаготівля велася під гаслом: «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Партія орієнтувала керівників усіх рівнів організувати роботу так, щоб колгоспники були зайняті весь світовий день. Восени виявилось, що, незважаючи на все це, план не виконується. В колгоспах вже не було чого забирати. Тоді Кремль поставив перед тодішнім «хазяїном» України М. Хрущовим категоричну вимогу: ревізувати у селян зерно і продовольство, вирощене на присадибних ділянках. Десятки тисяч «активістів» прочісували села, обшукували хати і подвір'я, забирали останнє. Селяни почали згадувати 1932-1933 роки. Як і тоді, під виглядом хлібозаготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села.

Добре про продовольчу катастрофу в країні, сталінське керівництво, як і в 1932-1933 рр., продовжувало вивозити зерно за кордон. У 1946 р. його було експортовано з СРСР 1,7 млн. т, причому значна частина передавалася іноземним державам безкоштовно у формі «братерської допомоги». Такого роду безоплатна допомога надавалася і в першій половині 1947 р. Питома вага в ній України була значною. Серед країн, куди направляли допомогу – Болгарія, Чехо-Словаччина, Румунія, Польща, Албанія та ін.

Всі ці заходи зробили голод і пов'язані з ними трагедії неминучими.

Спроби продовольчого самозабезпечення

Гіркий досвід минулого підказував селянам, що колгоспи і держава їх не врятують. Почалася масова втеча, особливо молодих, працездатних, у міста, на новобудови. Міністерство сільського господарства України звернулося до уряду і ЦК КП(б)У з проектом постанови про неприпустимість самовільного залишення селянами колгоспів і повернення втікачів. ЦК КП(б)У з властивою йому категоричністю зобов'язав партійні й радянські органи «надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні колгоспників, що самовільно пішли з колгоспу».

В пошуках продовольства частина жителів голодуючих районів пробувала пробратися в Західну Україну, де колгоспів ще не було і в 1946-1947 рр. були відносно сприятливі погодні умови. Добиралися різними методами, як правило в товарних вагонах. Їхали не лише з Наддніпрянської України, а й з Курської, Воронезької та інших прикордонних з Україною областей. В Галичині, на Волині і Буковині купували, чи міняючи за різні речі і

коштовності хліб. Цей хліб зберіг життя багатьом жителям України і Російської Федерації. Але влада прагнула перекрити цей канал самозабезпечення жителів голодних областей. У червні 1946 р. органи транспортної міліції тільки з товарних вагонів 62 тис. чол., а за дві останні декади липня – майже 100 тис.

Місцева влада, подекуди наважувалася надавати допомогу голодуючим, звільняючи без узгодження з керівництвом безнадійні колгоспи від виконання хлібозаготівель. Окремі голови колгоспів видавали голодним хліб, не виконавши плану. Однак партійні й державні верхи, виховані в дусі бездумного й безумовного виконання будь-яких, навіть абсурдних, наказів керівництва, жорстоко переслідували «м'якотілих», звільняли з роботи, накладали стягнення і прагнули за всяку ціну виконати державні плани. Кожен шістнадцятий голова колгоспу в зоні голоду був репресований. Забираючи останнє, держава добилася 60% виконання плану заготівель зернових Україною. Селяни ж залишилися без продовольства. Як і у попередні роки, вони сподівалися прогледуватися з присадибної ділянки. Але по війні підсобні господарства колгоспників майже повністю були розорені. На початку 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а 20% – жодної худобини взагалі, навіть птиці.

Репресії проти селян

У Москві, Києві, обласних і районних центрах України було відомо про такий жахливий стан на селі. Але партійно-державний апарат ніяк не реагував на це. Як і в 1932–1933 рр., уряд робив вигляд, ніби ніякого голоду немає. В газетах писали про успіхи у відбудові промисловості, і ні слова про критичне становище в сільському господарстві. Тобто, факт голоду не був визнаний.

Голод 1946–1947 рр. супроводжувався посиленням репресій проти різних верств населення, зокрема селян. Тисячі колгоспників було засуджено як «саботажників» та «підричників соціалістичного господарювання на селі». 4 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них крадіжка колгоспного, державного майна, в тому числі зрізування та збирання голодними людьми колосків, передбачала ув'язнення від семи до десяти років з конфіскацією майна. До співвітчизників застосовувався Закон від 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків». На вересень 1947 р. в суди було направлено понад 10 тис. таких справ. Ось зразок народної творчості, що відбиває тодішню ситуацію:

*Колосочки я збирала
На колгоспнім полі
І за це мені дали
Десять років неволі...*

Були непоодинокі випадки, коли спроби нещасних врятувати від голодної смерті свою сім'ю, викравши на колгоспному току 10-20 кг. зерна, закінчувалися їх смертю від кулі охорони.

В результаті голод нещадно душив селян і від нього в Україні померло близько 1 млн чоловік. Найбільше життів голод забрав в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Загальна кількість смертей в СРСР від голоду і викликаного ним хвороб, у т. ч. епідемії тифу, становила 2 млн. Було зафіксовано багато випадків людоїдства, майже 3 млн хворіли на дистрофію, анемію. Багато людей від вживання сурогатів стали на все життя інвалідами. Особливо страждали діти і літні люди.

Подолання голоду

І лише тоді, коли голод почав загрожувати масовим вимиранням селянства, керівництву УРСР вдалося нарешті вжити конкретних заходів. Неодноразово до Сталіна з листами й доповідними записками про стан справ в Україні звертався тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Це викликало роздратування диктатора, який в одній із телеграм назвав керівника комуністів України «сумнівним типом». У березні 1947 р. за

участю представників Москви відбувся бурхливий Пленум ЦК КП(б)У, що звільнив Хрущова з посади секретаря ЦК. Його посаду обійняв близький соратник Сталіна Л. Каганович. М. Хрущов залишився головою уряду УРСР. Саме в цей час центр нарешті вирішив надати продовольчу допомогу селянству України. Село вступило у посівну кампанію, але без допомоги держави засіяти поля, тобто закласти основу врожаю 1947 р., було просто неможливо. Колгоспи одержали 60 тис. т зерна, що, хоча й запізно, все ж дозволило підтримати і врятувати від смерті 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Було створено 4 тис. їдалень з одноразовим харчуванням.

Голод було подолано восени 1947 р. 10 жовтня 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович – тодішні керівники України, доповіли Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %».

Держава хліб одержала, але наслідки голоду люди відчували ще довго.

Умови відбудови сільського господарства

За четвертим п'ятирічним планом ставилося завдання відновити довоєнний розмір посівних площ, досягти, а по деяких показниках навіть збільшити у порівнянні з довоєнним періодом виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність, відносити поголів'я худоби та ін.

Якщо згадати про масштаби руйнації, якої зазнало сільське господарство України в роки війни, то ці плани слід вважати надзвичайно напруженими. Для їх виконання необхідні були значні капіталовкладення і зусилля всього суспільства – як села, так і міста, а також – для села це особливо важливо - сприятлива погода.

Відбудова сільського господарства почалася з несприятливих погодних умов – засухи 1946 р. В наступні роки погода була кращою, але цього для вирішення намічених планів виявилось мало. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми. Пріоритет надавався відбудові промисловості. Держава на сільське господарство виділяла невисправдано мало коштів. За роки першої післявоєнної п'ятирічки вони становили, разом із внесками колгоспів, лише 15 % загальних капітальних вкладень по народному господарству. Не вистачало тягла, більшість робіт проводилися вручну, рівень агротехніки був низьким, не вистачало робочої сили. Працювали, головним чином, жінки. Часто на оранці і сівбі запрягали корів. За таких умов ставити питання про розширення посівних площ і нарощення (у порівнянні з довоєнним періодом) виробництва сільськогосподарської продукції без відповідного зростання матеріально-технічної бази, перегляду заготівельної політики з метою зменшення обсягів обов'язкових податків, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників в результатах своєї праці, було утопією.

До того ж, аграрний сектор і після війни залишався джерелом промисловості. Як і раніше, обмін між містом і селом був нееквівалентним. З 1928 до 1953 рр. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися, в той час як ціни на промислову продукцію постійно зростали. Деякі заготівельні ціни навіть не покривали витрат на виробництво продукції. А ціни на картоплю та овочі навіть не покривали транспортних витрат на їх доставку на заготівельні пункти.

Найбільш збитковою галуззю було тваринництво. З точки зору загальнодержавних інтересів, цій галузі необхідно було надавати всебічну підтримку. Адже в колгоспах України після війни майже не залишилися худоби. В 1941 р. з України було евакуйовано на Схід мільйони корів, коней, кіз, овець, а повернуто незначну кількість.

Характерно, що влада цілком свідомо визначала завищені плани поставок сільськогосподарської продукції, не зважаючи на об'єктивні умови. З цього приводу М. Хрущов писав: *«План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він «обгрунтовувався» науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави»*. Інтереси селянства при цьому, звичайно, до уваги не бралися. Яскравий цьому приклад – план на 1946 р.

Держава створила комплекс умов, за яких відбудовчі процеси в сільському господарстві можна було забезпечити лише адміністративно-командними, а то й репресивними методами.

Відбудовчі процеси в сільському господарстві

Відбудова села в Україні реально почалася лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай і подолали голод. Валовий збір зернових перевищував 1 млрд. пудів – майже вдвічі більше, ніж попереднього, голодного року, але значно менше, ніж в 1940 р.

Роль держави у відбудові сільського господарства була величезною, але зводилася вона до збереження в селі напівкріпацьких порядків, створення і підтримання в суспільстві страху, який примушував людей працювати через силу. Діяльність колгоспів і радгоспів регламентувалася до найменших дрібниць: їм вказували що, скільки і де сіяти, садити, де і що і по якій ціні купувати, яку агротехніку використовувати, що будувати і т. д. Це сковувало ініціативу колгоспного-радгоспного керівництва, перетворювало його у простих виконавців наказів верхів.

Зберігалось встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників: вони були позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. Таке закріпачення тривало аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки. З іншого боку, після закінчення війни сотні тисяч сільських юнаків і дівчат були, по суті, мобілізовані на роботу на шахтах та інших промислових об'єктах.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи керівництва УРСР прийняла дискримінаційний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Указ передбачав скликання загальних зборів колгоспників, де мало відбуватися обговорення заздалегідь визначеного кола осіб тих, хто не виробив мінімуму трудоднів. На зборах ухвалювалися «громадські вироки», жертви яких підлягали депортації до Сибіру та інших віддалених місць Радянського Союзу. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку. У більшості випадків «громадські вироки» виносилися під тиском працівників райкомів КП (б) У, райвиконкомів. У 1948–1950 рр. було оголошено 12 тис. «громадських вироків», майже 20 тис. колгоспникам оголосили «попередження», багатьох із них примусили дати письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом «мінімум». Пряме насильство, жорстокі репресії були головними методами забезпечення розвитку сільського господарства, виробництва продукції землеробства та тваринництва.

В своїх спробах активізувати трудові зусилля колгоспників влада інспірувала соціалістичне змагання в селі, виховувала ударників, яким, як правило, створювали кращі умови і яких виставляла за взірць. Але масової, щирої підтримки селянства ці акції влади не мали. Важко було від напівголодних людей, при мізерній оплаті праці, чекати трудового ентузіазму.

Були й інші спроби добитися ефективнішої виробничої діяльності колгоспів. В 1948 р. був обнародований «Сталінський план перетворення природи», який за 15 років передбачав шляхом висадки лісосмуг і прокладки каналів покінчити з засухами. В 1950 р. почалася кампанія їх укрупнення. Перед укрупненням в Україні налічувалося 33, 6 тис. колгоспів, а після укрупнення – 19, 3 тис. Але ніяких позитивних результатів не дали і ці акції. Так, у 1946 р. на трудодень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба, селянам видавали на трудодні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Втім, багато колгоспів, особливо в 1946 р., не видавали ні зерна, ні грошей. Основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства, та умови для їхнього розвитку були несприятливими. У вересні 1946 р.

московськими верхами було прийняте рішення про приведення розмірів присадибних ділянок до норм, встановлених ще до війни. В умовах окупації селяни явочним порядком збільшили земельні площі, які обробляли, як свої власні, що дозволило багатьом з них вижити. Тепер все поверталось до довоєнних норм.

Але й урізаними ділянками селяни не могли скористатися належним чином. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство. Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу було вкрай не вигідно. Так, податок на городні культури був у 7,5 рази вищий, ніж на зернові, оподатковувались фруктові дерева, кущі ягідників тощо. Це погіршувало і без того тяжке становище селян. У вищих ешелонах влади все це обґрунтовувалось необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати на роботі у так званому «громадському господарстві», тобто в колгоспах.

Ціною надзвичайних зусиль селянства на кінець четвертої п'ятирічки в колгоспах і радгоспах вдалося наблизитися до довоєнного рівня виробництва. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України, з урахуванням наслідків проведеної грошової реформи 1947 р., становила 91% від рівня 1940 р. Україна знову стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї тяжкої, виснажливої праці.

Необхідно підкреслювати, що частка колгоспів і радгоспів у виробництві багатьох видів сільськогосподарської продукції в Україні залишалася дуже низькою: м'яса і сала – 20, 2 %, молока – 17, 9 %, яєць – 9, 8 %. Колгоспники на своїх маленьких присадибних ділянках, працюючи у вільний від колгоспу час, перебуваючи під потужним податковим тиском демонстрували переваги індивідуального господарства перед колгоспним.

На початку 50-х рр. ситуація в сільському господарстві не змінилася. Трирічний план піднесення тваринництва (1949-1952 рр.) провалився. Виробництво сільськогосподарської продукції росло повільними темпами -1,6 % щорічно. Це відставало від темпів післявоєнного приросту населення.

Рівень життя та побут населення

Рівень життя населення в роки війни різко знизився. Мільйони робітників, селян і службовців залишалися без повноцінного житла. Вони жили в бараках, підвальних приміщеннях, землянках. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. І після війни продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення». Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, введення нового податку на холостяків і малосімейних і т. д. Існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів; населення перебувало на централізованому нормованому постачанні.

Відбудова промисловості супроводжувалася швидким ростом міського населення за рахунок притоку промислові підприємства молоді з села. Але міста, як соціально-побутова сфера в цілому, фінансувалася по залишковому принципу. Все ж, в результаті відновлювальних робіт з руїн та попелу піднялися спалені міста і робітничі селища України. Одночасно здійснювалася відбудова водогонів, налагоджувалася робота міського транспорту, комунальних служб. Та житлові й побутові умови населення, незважаючи на значні масштаби будівництва, залишалися важкими. Переважна більшість населення залишилися в бараках, перенаселених комунальних квартирах, непристосованих для життя приміщеннях. Окрема міська квартира була привілеєм керівних партійних і господарських працівників. Міські окраїни зберегли напівсільський вигляд.

Взагалі, на фоні значних зрушень у розвитку важкої промисловості було чітко помітне відставання тих галузей господарства, які мали забезпечити потреби споживання. Як і в довоєнні роки, держава не надавала належної уваги розвитку легкої та харчової промисловості. Це спричинило нестачу в Україні наприкінці 40 – на початку 50-х років найнеобхіднішого: взуття, одягу, білизни, хоча на одного жителя тут вироблялося чавуну, сталі, продукції машинобудування більше, ніж у будь-якій іншій республіці СРСР. Навіть

цукор, 70% виробництва якого зосереджувалося в Україні, дуже рідко потрапляв на стіл трудящих республіки. Таке ж становище було і з соняшниковою олією. Реальні прибутки переважної більшості працівників, як у місті, так і на селі, були нижчими від довоєнного рівня. Нарощування сільськогосподарської продукції відбувалося меншими темпами, ніж приріст населення, який в післявоєнні роки був значним.

Якщо міський житловий фонд відбудовувався, в основному, за рахунок держави (або великих підприємств, також державних), то селяни відбудовувалися власними силами. Харчувалися селяни тим, що виробляли самі. Держав забезпечувала село, та й то несистематично, лише найнеобхіднішим: сіль, мило, сірники, гас.

Грошова реформа 1947 р. і її наслідки

У грудні 1947 р. була проведена грошова реформа. Вона мала відверто конфіскаційний характер і офіційно пояснювалася необхідністю обмежити «спекулятивні грошові нагромадження». Першим її наслідком була втрата (по-суті, вилучення) грошей у тих, хто заощадив певні суми. По вкладах в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1, по вкладах від 3 до 10 тис. крб. було проведено скорочення заощаджень на третину, а по вкладах у розмірі понад 10 тис. крб. – на дві третини. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, сільській інтелігенції. В умовах повної відсутності установ ощадбанку на селі обмін грошей, що зберігалися у населення вдома, здійснювався там з розрахунку 1:10. Адже обмін відбувався протягом одного тижня. І цього разу селянство опинилося в нерівних умовах порівняно з іншими категоріями населення. Певних збитків населенню завдала переоцінка облігацій державних позик, які обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 5:1 та 3:1 – в залежності від суми позики.

Після війни продовжувала існувати карткова система розподілу продуктів. Ждали її відміни, очікуючи, що продукти, у тому числі дефіцитні, стануть доступнішими. Планувалося, що це станеться 1946 р., але у зв'язку з катастрофою в сільському господарстві скасування було перенесено. Пішли шляхом половинчастих заходів. У 1946 р. були дещо знижені комерційні ціни і підвищені пайкові. Це негативно відбилося на становищі більшості громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами, хоча уряд і запровадив «хлібну надбавку» до зарплати низькооплачуваних робітників і службовців.

У 1947 р., одночасно з грошовою реформою була ліквідована карткова система розподілу продуктів. Були встановлені нові ціни на всі види продуктів і промислові товари, новий рівень цін перевищував довоєнний утричі, тоді як заробітна плата збільшилася лише наполовину.

Грошова реформа супроводжувалася вилученням значної кількості грошей і скорочення купівельної спроможності населення. Це створювало умови для зниження цін на товари. Інакше їх просто не купували б. Що ж стосується селян, то вони часто несли на колгоспний ринок не надлишок, а те, що за сприятливіших умов вони споживали б в сім'ї. Просто, колгоспні трудовні ставили селянство за грань виживання. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчі рівня цін, який існував напередодні реформи. Ціни знизилися і на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948-1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися на 29,0 %, що супроводжувалося дальшим зростанням товарообігу. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг в Україні сягнув 97,0 % рівня 1940 р.

Певні заходи було здійснено щодо налагодження торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. Але все це були тільки перші кроки, бо торговельні заклади, їдальні, чайні тощо організовувалися в тимчасових, нашвидку пристосованих, необладнаних приміщеннях, які іноді навіть не опалювались.

Медичне обслуговування

У винятково складних умовах повоєнної відбудови надмірне навантаження несла система медичного обслуговування. Її відродження відбувалося досить швидко. Кількість лікарняних ліжок у республіці на кінець п'ятирічки досягла майже 200 тис., що перевищувало рівень 1940 р. Значно більше, ніж до війни, працювало в Україні на кінець п'ятирічки лікарів і середнього медичного персоналу. Для значної частини жителів України, особливо сільських районів, віддалених сіл, хуторів, якісне медичне обслуговування залишалося недоступним.